

КАТЕГОРІЯ ДЕМІНУТИВНОСТІ – ГНОСЕОЛОГІЧНО-МОВНА УНІВЕРСАЛІЯ

Руда Наталя Вікторівна,

канд. філол. наук, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті обґрунтовується твердження про універсальний характер гносеологічно-мовної категорії демінутивності.

Ключові слова: категорія демінутивності, демінутив, оцінно-емоційне значення.

Актуальність даного дослідження зумовлена важливістю вивчення як ідіотнічних особливостей у мовах світу, так і універсального компонента з метою висвітлення загальних характеристик тих чи інших мовних явищ та специфіки їх відображення в структурі певної мови. **Мета** дослідження полягає в окресленні універсальних характеристик у формальному і семантико-функціональному вираженні категорії демінутивності в мовах світу. **Об'єктом** дослідження виступає категорія демінутивності як гносеологічно-мовна універсалія, а **предметом** – спільномовні характеристики структури та семантики її репрезентаторів.

Сучасне мовознавство більш орієнтоване на знаходження та пояснення ідіотнічних особливостей у мовах світу, ніж на пошук універсального компонента. Б. Успенський відзначає, що прагнення знайти причини відмінностей у мовах, культурах, національному характері тощо, яке виникло в XIX ст. і характеризує сучасну лінгвістику, примушує шукати свій особливий "дух" у кожній мові ("внутрішню форму" мови), що призвело до встановлення різних мовних типів і створення морфологічної класифікації мов. Навпаки, вивчення універсального в мовах світу відходить на другий план [Успенский 1970, 8]. Та незважаючи на важливість дослідження специфічних законів і особливостей у мовах світу, які визначають індивідуальну самотність кожної з цих мов, питання мовних універсалій залишається актуальним. "Еквівалентність при існуванні розбіжностей – це кардинальна проблема мови і центральна проблема лінгвістики", – писав Р. Якобсон [Якобсон 1985, 372].

Як відомо, мовні універсалії – це загальні для більшості мов закономірності, що репрезентують фундаментальні характеристики культурного досвіду і пам'яті людства, екзистентні константи, які підтверджують єдність і тяглість загальнокультурного розвитку носіїв різних мов [Мисик 2003, 39]. Дослідження мовних універсалій має давню історію та традиції – від античності до наших часів, однак справжній початок розробки проблем універсалій слід віднести до середини XX ст. Важливим етапом у розвитку цього питання була конференція у Нью-Йорку (1961 р.), на якій було заслухано доповідь Р. Якобсона про значення лінгвістичних універсалій для мовознавства, а також обговорювався "Меморандум про мовні універсалії", підписаний Дж. Грінбергом, Дж. Дженкінсом і Ч. Осгудом. У цьому меморандумі мовні універсалії визначаються як узагальнені висловлювання "про ті властивості і тенденції, які притаманні будь-якій мові і розділяються всіма, хто розмовляє цією мовою". У меморандумі розглядаються універсалії різних типів, а також показана сфера дії універсалій [Аракин 1979, 30].

Б. Успенський зауважує, що твердження про певне явище як універсальне для всіх мов може означати дві речі: те, що це явище існує у всіх відомих дослідникові мовах (екстраполуючи, він припускає, що воно, ймовірно, існує і в мовах йому невідомих), і те, що це явище повинно існувати в усіх мовах [Успенский 1970, 17]. Досвід пізнання людиною навколишньої дійсності по-різному відбивається у мовах світу, а це породжує певні обмеження в мовних універсалиях, бо окремі з них властиві багатьом мовам, але не всім. Отже виробляється поняття "неуніверсальної" мовної універсали, яке пропонують назвати фреквенталією. Категорії, які зустрічаються лише в окремих мовах, називають ідіотнічними. А О. О. Потебня взагалі вважав, що немає жодної граматичної і лексичної категорії, обов'язкової для всіх мов [цит. за Семчинський 1996, 378]. У зв'язку з усім сказаним вище традиційно розрізняються універсалиї дедуктивні (обов'язкові для всіх мов) та індуктивні (коли явище має місце в усіх відомих мовах); абсолютні (повні) та статистичні (неповні); прості (які стверджують наявність або відсутність певного явища) та складні (які стверджують певну залежність між різними явищами); синхронічні та діахронічні [Мисик 2003, 44].

С. Ульман, досліджуючи семантичні універсалиї, звертав увагу на такий цікавий факт, що між різними мовами спостерігається багато випадків схожості між онома-топоектичними елементами. Найвідомішим прикладом такої схожості є "символічне значення" голосного [i] як вираження ідеї малості. Підтвердження дослідник наводить із багатьох мов: англійські *little, slim, thin, wee, teeny-weeny*, французьке *petit*, італійське *piccolo*, румунське *mic*, латинські *minor, minimus*, новогрецьке *micros*, угорські *kis, kicsi, pici* тощо. До цих прикметників можна додати немало іменників, що позначають малі істоти чи речі, напр. англійські *chit* – дитина, *imp* – пущунчик, *slip* – худенька дитина, *midge* – мушка, *bit* – шматочок, *whit* – крапелька, а також зменшувально-пестливі суфікси *-ie, -kin, -ling*. Звичайно, лише ретельне дослідження більшої кількості мов зможе встановити, наскільки загальним є наведений факт і чи можна його описати статистично. При цьому обов'язково виникатимуть приклади, що протирічать зазначеній тенденції [Ульман 1970, 260].

Багато продуктивних ідей, теорій, напрямків загального та порівняльно-історичного мовознавства, семіотики, історичної типології пов'язані з вивчення універсалий. Гіпотеза про односпрямованість мовної еволюції, системну подібність архаїчних мов, теорія стадіальності ґрунтовані на виявленні мовних констант, загальних закономірностей у розвитку та зміні мови. Значення універсалий у лінгвістиці є незаперечним; визнання універсалий дає можливість визначити основні тенденції у розвитку мови, верифікувати через універсалиї явища запозичення, типологічних сходжень тощо. Пошук та інтерпретація універсалий виводять дослідження на загальнонауковий та філософський рівні з метою пояснення домінантних характеристик картин світу, що розглядаються в широкому розумінні [Мисик 2003, 39–45].

У нашому дослідженні пропонується розглядати категорію демінутивності як одну з універсальних гносеологічно-мовних категорій, яка в мовах світу виражається за допомогою засобів різних рівнів мовної структури, реалізуючи семантику зменшеного розміру об'єкта, ослабленого вияву ознаки чи дії, що може супроводжуватися певними оцінно-емоційними та експресивними семами. Те, що катего-

рію демінутивності слід вважати гносеологічно-мовною універсалією логічно виводиться з факту існування самого поняття малості, тому цілком очевидно, що одиниці на позначення малого розміру властиві лексиконам більшості мов. Проте важливим є і той факт, що в більшості мов засоби вираження поняття малості, як правило, здатні експлікувати також й оцінно-емоційну семантику (як позитивну, так і негативну), таким чином, репрезентуючи в мові універсальні категорії оцінки та емоцій. "Вираження ласкавості в мовах світу, як правило, буває пов'язаним із позначенням малого розміру, навіть якщо це і не семантична універсалія, то, у будь-якому разі, дуже типове явище, хоча теоретично могло б бути інакше (наприклад, у дитячому світобаченні можливий якраз зворотній зв'язок між розміром і позитивною оцінкою. А Ч. Хоккет вказує, що в мові потавоматомі є два типи демінутивів – один із гіпокористичним значенням, інший з пейоративним)", – пише У. Вайнрайх [Вейнрейх 1970, 176] (у нашому дослідженні демінутиви трактуються як похідні суфіксальні утворення зі значенням зменшеного розміру, ослабленого вияву ознаки чи дії, яке може супроводжуватися певними оцінно-емоційними або експресивними семами – Н. Р.). О. С. Кубрякова звертає увагу на те, що можна назвати категорії, які найчастіше мають у різних мовах словотвірний характер і демонструють членування світу, що здійснюється за допомогою дериваційних засобів. Це, перш за все, експресивно-оцінно-емоційні категорії, в тому числі оцінно-квантитативні. Вони сприяють "розміщенню" об'єкта в одній із точок шкали "погано" – "добре", або "багато" – "мало", або "до норми" – норма – "вище норми" і служать творенню демінутивів, аугментативів і т. п. [Кубрякова 1988, 164].

Про близькість значень малості та емоційної оцінки у семантиці демінутивів зазначається у багатьох дослідженнях. Ще К. С. Аксаков писав про те, що "милому властиво бути маленьким... Сама ласка передбачає зменшеність предмета, і ось чому для вираження милого, для ласки вживається зменшувальне... Щоб уявити предмети милими, щоб виразити ласкаве ставлення, на них немовби направляється зменшувальне скло, і вони, зменшуючись, стають милими... Відтінки відношення до предмета зменшеного численні. Крім милого, предмет отримує характер нещасного, бідного, що викликає до себе таке ставлення мовця" [цит. за Виноградов 1972, 97].

Численні дослідження [Арнольд 1990, Вежбицкая 1996, Гималетдинова 2006, Голубовська 2004, Горбач 1954, Домбровський 1979, Нешко 2002, Пальгов 1963, Сенив 1972, Grzebieniowski 1962, Taylor 1995 та ін.] доводять, що в багатьох мовах демінутиви, крім функції позначення розміру, часто служать для вираження оцінок та емоцій мовця, поява яких викликана тими чи іншими властивостями оцінюваного об'єкта, особистим ставленням мовця та ситуацією мовлення, а також для створення експресії, з метою підкреслення важливості певної інформації, експліцитного чи імпліцитного впливу на реципієнтів. Більша чи менша функціональна навантаженість демінутивів у конкретній мові залежить від багатьох факторів – як внутрішньомовних (напр. тип мови), так і екстралінгвістичних (напр. особливості емоційності народу-носія мови, культуромовні норми, прийняті в даному суспільстві). Етномовні характеристики також виявляються в різному співвідношенні параметричних та емоційних значень у семантичній структурі демінутивів у різних мовах, різноманітні ледь вловимих оцінних нюансів.

Поняття малості в різних мовах може позначатися за допомогою засобів різних рівнів мовної структури. Як правило, в європейському мовному ареалі найуніверсальнішим є суфіксальний спосіб творення (напр.: українське *лісок*; російське *местечко*; англійське *brooklet* (джерельце); латинське *anguiculus* (гадючення); новогорьцьке *arnaki* (ягнятко); німецьке *Tischen* (столик); іспанське *arbolito* (деревце); французьке *sachet* (мішечок); італійське *fogliette* (листочок); португальське *copinho* (чарочка). Доцільно зауважити, що, на нашу думку, саме внаслідок суфіксального способу творення демінутиви отримують здатність виражати всю ту гаму оцінно-емоційних та експресивних значень, яка їм властива (напр.: укр., ласк. *пташенятко*, знев. *царьок*; англ., *weakling* (знев. *слабак*), *lassie* (ласк. *дівчатко*, *любонька*), *scrappy* (знев. *щось поганеньке*); лат. *ixorcula* (ласк., ірон. *дружиньонька*), *comula* (ласк. *волоссячко*).

Проте в мовах світу семантика зменшеності може виражатися не лише за допомогою демінутивних суфіксів, але й іншими засобами, які формують різні зменшувально-оцінні значення. Наприклад, за допомогою словосполучень, які вказують на малість (напр.: українське *маленький дім*; російське *маленькое радио*; англійське *little face* (личко); латинське *puer parvus* (малий хлопчик); чеське *vydri mlade* (видрення), редуплікованих форм (напр.: узбецьке *чай-ной* (чайок); туркменське *kutan-kutan* (знев. книжечки), англ. *talkee-talkee* (коротка, неважлива розмова), прикладок-афіксоїдів (напр.: у мові суахілі *mbuzi* (коза), а *kibuzi* (кізочка), де *ki* – показник демінутивності; у мові еве *хо* (будинок), а *хові* (будиночок), де *vi* (досл. "дитина") – показник демінутивності). Виражати значення зменшеності здатні й префіксальні утворення (напр.: укр. *мікроструктура*, англ. *minibus* (мініавтобус), лат. *subdefectio* (невелике послаблення), непохідні слова (напр.: укр. *дитина*, англ. *infant*), іноді навіть фразеологізми (напр.: укр. *як кіт наплакав*) тощо.

За словами Н. Н. Максимчук, засоби відтворення поняття зменшеності можуть формуватися і в морфології, і в лексиці, і в синтаксисі, але залежно від конкретної мовної структури в одних мовах ядерну позицію займають синтаксичні форми, при цьому лексичні й морфологічні відходять на периферію, в інших у ролі ядерних виступають морфологічні форми при периферійній позиції синтаксичних і лексичних виразників і т. д. [Максимчук 1972, 7]. "Специфіка різних мов, – підтверджують попередню думку С. С. Хидекель та Г. Г. Кошель, – проявляється в тому, що один і той самий оцінний компонент може виражатися різними засобами – морфемою в одній мові і різними словами чи словосполученнями в іншій, як, наприклад, російські *домишко*, *пальтишко*, *старушонка* еквівалентні англійським *a hovel* (*a wretched*) *house*, *threadbare* (*shabby*) *coat*, *a wisp of an old woman*. Певна лексична система може й не мати власного вираження будь-якого з видів оцінки, і така відсутність компенсується іншими засобами номінації, наприклад, словосполученнями" [Хидекель, Кошель 1983, 11]. Зменшувальні суфікси іменників, з якими зазвичай пов'язують категорію демінутивності, не відображають усіх можливостей вираження цього категоріального поняття. Категорія демінутивності охоплює багато інших елементів і конструкцій мови [Расулова 1981, 5-6].

Наші попередні дослідження на матеріалі української, англійської та латинської мов [див. Руда 2005, 2007, 2009, 2011] доводять, що категорія демінутивності є полісемантичною категорією, яка репрезентує ряд спільних значень та функцій влас-

тивих цій категорії у кожній із досліджуваних мов, а також мовноспецифічну семантику та прагматику. Аналіз семантики демінутивних одиниць у кожній зі згаданих вище мов засвідчив їх здатність до: 1) вираження об'єктивної зменшеності конкретних, відчутних для сприйняття об'єктів за параметрами висоти, довжини, товщини, глибини, обсягу, об'єму та вказівки на малість за віком, а також вираження слабого вияву ознаки, дії чи стану в сфері абстрактних понять; 2) вираження позитивного оцінно-емоційного та/або експресивного значення; 3) вираження негативного оцінно-емоційного та/або експресивного значення. Властивість виразників категорії демінутивності реалізувати як позитивні, так і негативні оцінно-емоційні конотації, також є універсальною, очевидно, внаслідок того, що зменшеність в свідомості людини асоціюється не тільки з чимось беззахисним, милим, ласкавим, але й нещасним, неякісним, недосконалим тощо.

Отже, очевидно, що категорія демінутивності є понятійно-мовною універсалією, проте, внаслідок своєї складної семантичної структури, в одних мовах вона розвинена більше і перебуває у статусі семантичних домінант, а в інших має набагато вужчу функціональну парадигму. Найпоширенішим засобом вираження значення малості в багатьох національно-мовних картинах світу є демінутиви – похідні суфіксальні утворення, специфіка яких полягає у здатності до оцінно-емоційного маркування на рівні найменшої значущої одиниці – морфеми. Універсальні семантичні характеристики виявляються в як позитивному, так і негативному сприйнятті та відтворенні ознак малості. Національно-мовна специфіка відтворюється у потенційній здатності до вираження ширшого чи вужчого семного ряду, а також в емоційній насаженості та експресивній силі виразників категорії демінутивності.

В статье обосновывается утверждение об универсальном характере гносеологически-языковой категории деминутивности.

Ключевые слова: категория деминутивности, деминутив, оценочно-эмоциональное значение.

In the article the statement about general nature of gnoseological-linguistic category of diminutivity is confirmed.

Key words: diminutive, category of diminutivity, evaluative-emotional meaning.

Література:

1. Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков : [учеб. пособие для пед. ин-тов. по спец-ти № 2103 "Иностранные языки"] / Владимир Дмитриевич Аракин. – Л., 1979. – 259 с.
2. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка: стилистика декодирования : [учеб. пособие для пед. и-тов. по спец-ти "Иностранные языки"] / Ирина Вадимовна Арнольд. – М. : Просвещение, 1990. – 300 с.
3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежицкая ; отв. ред. и сост. М. А. Кронагауз ; вступ. ст. Е. В. Падучева. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
4. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во "Прогресс", 1970. – Вып. V. – С. 163–250.
5. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
6. Гималетдинова Г. К. Экспрессивность именных суффиксальных дериватов в английском и татарском языках : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Гульнара Гималетдинова. – Казань, 2006. – 216 с.
7. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : [монографія, 2-е вид., випр. і доп.] / Ірина Олександрівна Голубовська – К. : Логос, 2004. – 284 с.

8. Горбач Ф. Г. Основные средства выражения уменьшительности во французском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.05 "романские языки" / Ф. Г. Горбач. – К., 1954. – 14 с.
9. Домбровский Р. О. Латинські граматики про демутивність і демутиві / Р. О. Домбровський // Іноземна філологія. – Вип. 55. Питання класичної філології. – Львів : Вища школа, 1979. – № 16. – С. 32–41.
10. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. ; ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – С. 141–173.
11. Максимчук Н. Н. Количественные градации уменьшения-увеличения в системе имени (на материале современного английского языка) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "германские языки" / Н. Н. Максимчук – К., 1972. – 23 с.
12. Мисик І. Темпоральні універсалії в лінгвістичному вимірі / І. Мисик // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 37–49.
13. Нешко С. І. Афіксальне вираження конотації в англійській мові : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.04 "германські мови" / С. І. Нешко. – Харків, 2002. – 19 с.
14. Расулова М. И. Способы выражения категории уменьшительности в узбекском и английском языках : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02, 10.02.04 "германские языки" / М. И. Расулова – Ташкент, 1981. – 23 с.
15. Руда Н. В. Категорія демутивності в латинській мові / Н. В. Руда // Мовні і концептуальні картини світу : [зб. наук. пр.]. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. – Вип. 18, Кн. 2. – С. 122–126.
16. Руда Н. В. Демутиві як виразники етнічної специфіки емоційно-оцінної концептуалізації в мовах світу (перспективи досліджень) / Н. В. Руда // Мовні і концептуальні картини світу : [зб. наук. пр.]. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2007. – Вип. 21, Ч. 3. – С. 64–69.
17. Руда Н. В. Роль екстралінгвістичних чинників у створенні семантико-функціональної специфіки виразників категорії демутивності в українській, англійській та латинській мовах / Н. В. Руда // Мовні і концептуальні картини світу : [зб. наук. пр.]. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – Вип. 25, Ч. 3. – С. 242–246.
18. Руда Н. В. Семантико-функціональна специфіка демутивів латинської мови та особливості їх відтворення українською мовою / Н. В. Руда // Studia linguistica : [зб. наук. пр.]. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2009. – Вип. 3. – С. 277–281.
19. Руда Н. В. Семантико-функціональні особливості демутивізованих прикметників і прислівників української та латинської мов / Н. В. Руда // Studia linguistica : [зб. наук. пр.]. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2011. – Вип. 5. – С. 173–177.
20. Пальгов О. А. Суффиксы субъективной оценки существительных русского языка и их соответствия в немецком языке / О. А. Пальгов // Вопросы английского и немецкого языкознания : [Матер. II науч. конф. вузов Урала] / отв. ред. Ю. М. Скребнев. – Уфа, 1963. – С. 79–83.
21. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – Вид 2-е, перероб. і доп. – К. : АТ "ОКО", 1996. – 416 с.
22. Сенив М. Г. Семантико-стилистические функции демутивных образований в латинском языке раннего периода : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.673 / Михаил Григорьевич Сенив. – К., 1972. – 28 с.
23. Ульман С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 250–298.
24. Успенский Б. А. Проблемы универсалий в языкознании / Б. А. Успенский // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 5–31.
25. Хидекель С. С., Кошель Г. Г. Природа и характер языковых оценок / С. С. Хидекель, Г. Г. Кошель // Лексические и грамматические компоненты в природе языкового знака. – Воронеж, 1983. – С. 11–16.
26. Якобсон Р. Избранные работы (переводы с английского, немецкого, французского языков) / Роман Осипович Якобсон ; сост. и общ. ред. В. А. Звегинцева ; предисл. В. В. Иванова. – М. : Прогресс, 1985. – 455 с.
27. Grzebieniowski T. Słownictwo i słowotwórstwo angielskie / Tadeusz Grzebieniowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962. – 282 s.
28. Taylor J. R. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory / John R. Taylor. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – 321 p.